

Tilburg University

Verlies, verdriet, vergankelijkheid

Körver, Jacques

Published in:

Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen

Publication date:

2018

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Körver, J. (2018). Verlies, verdriet, vergankelijkheid: Geestelijke verzorging, pastorale supervisie en de beeldvorming over religie. In Z. Literáty (Ed.), *Quoniam tecum est fons vitae in lumine tuo videbimus lumen: Teológiai témák a 65 éves Kocsev Miklós tiszteletére* (pp. 81-97). (Károli Könyvek tanulmánykötet). Károli Gáspár Református Egyetem.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

VERLIES, VERDRIET, VERGANKELIJKHEID.
GEESTELIJKE VERZORGING, PASTORALE SUPERVISIE EN DE
BEELDVORMING OVER RELIGIE¹

JACQUES KÖRVER

ABSTRACT

The imagery of religion in the media is usually negatively coloured and stereotyped, emphasizing the old-fashioned, conflicting and violent sides and highlighting the differences. This imagery is in sharp contrast with the experiences of chaplains working in prison, the army, youth care, and care institutions. Although their position is often unclear and under pressure, they are actually asked for assistance in case of existentially serious events. Usually clients and caregivers (especially nurses) know when to appeal to them. Opposite the negative framing of religion in the media chaplains create positive images of religion dealing with the boundaries of existence in a personal way. Stories about these experiences can counterbalance the unilateral and hostile image of religion. Rituals, an attitude of hospitality and common humanity, and especially the awareness that we share in the same fragility of life appear to play an essential role. In pastoral supervision chaplains can learn to handle the negative framing of religion and to tell transformative stories about their unique work.

*And, finally, this is what I need to say to you.
There are things in your life that only you will see,
stories that only you will hear.
If you don't tell them or write them down,
if you don't make the picture,
these things will not be seen,
these things will not be heard.²*

¹ Dit artikel is een bewerking van Jacques Körver: Dood & Verderf? De bijdrage van geestelijke verzorging aan de beeldvorming over religie, *Religie & Samenleving*, 12. 2017/2–3, 160–181.

² Emmet Gowin: Fundación Mapfre – Aperture, 2013, 64.

INLEIDING

Tijdens zijn stage in een ziekenhuis loopt een van mijn studenten een kamer binnen. Hij brengt de weekbrief van de geestelijke verzorging rond. Als hij zich voorstelt aan de man die op bed zit, roept deze boos dat de stagiaire maar moet vertrekken. Hij moet niets hebben van kerk en geloof. De stagiaire laat zich echter niet uit het veld slaan en zegt: „U ziet er niet vrolijk uit. Misschien hebt u toch behoefte aan een gesprek.” De man nodigt de stagiaire uit om te komen zitten, vertelt over zijn negatieve ervaringen met de kerk in zijn jeugd, over zijn ingrijpende ziekte, zijn moeizame verhouding tot zijn familie en de zinloosheid van zijn leven. Op het eind van het gesprek biedt de stagiaire aan om een kaars voor hem op te steken in de kapel. De man is bijna in tranen, is hem dankbaar en wil graag een vervolggesprek.

In mijn onderzoek naar spirituele copingstrategieën van longkankerpatiënten³ sprak ik met een aantal longartsen over hun medewerking bij het werven van respondenten voor de vragenlijst en de interviews. Zonder uitzondering werden dat intensieve gesprekken, waarin deze longartsen vertelden over hun moeite met slechtnieuwsgesprekken, over de vaak onredelijke eisen van patiënten en hun familie, over het feit dat de begeleiding van longkankerpatiënten meer vereist dan alleen een medische invalshoek, of over de druk van protocollen die vaak een meer persoonsgerichte benadering onmogelijk maken. Op mijn vraag of ze wel eens hadden overwogen om met een geestelijk verzorger te spreken, keken ze mij wat glazig en onbegrijpend aan: „Dat zijn toch de mensen die hier de mis doen op zondag?”

Enkele jaren geleden werd mijn moeder in het ziekenhuis opgenomen, na een hartinfarct. Zij voelde aan dat het niet goed ging met haar. Een combinatie van tientallen jaren roken, slechte bloedvaten, suikerziekte, een slechte conditie en nu een hartinfarct. Aan een verpleegkundige vroeg zij of hij voor haar een afspraak met een geestelijk verzorger zou willen maken. Zijn reactie was: „Mevrouw, dat doen wij hier niet, we gaan toch niet moeilijk doen. U gaat nog lang niet dood.”

Dit zijn een drietal willekeurige voorbeelden uit mijn nabije omgeving waarin een negatief of beperkt beeld van religie en geestelijke verzorging naar voren komt. Er is sprake van teleurstelling en negatieve ervaringen in het verleden, van onbekendheid met religie en de mogelijkheden van geestelijke verzorging, van ongeletterdheid ten aanzien van wat religie voor mensen zou kunnen betekenen, of van een traditioneel en beperkt beeld van kerk en geloof. Deze beelden worden vaak bevestigd en versterkt door de (social) media. Want wie het beeld over

³ Jacques Körver: *Spirituele copingstrategieën bij longkankerpatiënten*, Eindhoven, In eigen beheer, 2013.

religie in de media enigszins tot zich door laat dringen, moet constateren dat dit meestal negatief gekleurd en stereotiep van aard is, en dat vooral de ouderwetse, conflictueuze en gewelddadige kanten breed worden uitgemeten. Hiermee wordt de suggestie gewekt dat religie iets van een ver verleden is en niet passend in deze moderne tijd, vooral spanningen en conflicten oproept, mensen tegen elkaar opzet en beter alleen privé kan worden beleden. Bovendien worden religieuze identiteiten scherp tegenover elkaar geplaatst, vooral christendom en islam, waarbij de islam een bedreiging zou vormen voor de traditionele (nationale) identiteit. Deze beeldvorming staat echter in scherp contrast met wat geestelijk verzorgers in de feitelijke praktijk van hun werk dikwijls ondervinden. Hoewel hun positie binnen de publieke instellingen waar zij werkzaam zijn (zorg, justitie, jeugdzorg, krijgsmacht) bedreigd wordt en het besturen en management vaker niet helder is wat (zij met) geestelijk verzorgers in huis hebben, worden geestelijk verzorgers feitelijk te hulp gevraagd bij existentieel zeer ingrijpende gebeurtenissen: na een dodelijk ongeluk op een spoedeisende hulp, een militair die na een uitzending niet meer zichzelf is, een fragiele oudere die zich afvraagt of ze niet iedereen tot last is, een ex-gedetineerde die elk gevoel van eigenwaarde ontbeert.

In deze bijdrage verken ik het verschil dat bestaat tussen het beeld van religie zoals dit in eerste instantie bij nogal wat mensen aanwezig is en expliciet in de media wordt opgeroepen, en het beeld dat impliciet aanwezig is zodra geestelijk verzorgers in zorginstellingen gevraagd worden hulp te bieden: wanneer de dood in zicht komt, zich ethische vragen opdringen waarvoor geen antwoorden bestaan, wanneer anderen de ogen sluiten voor de kwetsbaarheid en machteloosheid die nu eenmaal met het leven zijn gegeven. Tegenover de dikwijls negatieve *framing* staan positieve beelden over geestelijk verzorgers die op een persoonlijke wijze voorwaarden scheppen om met de grenzen van het bestaan om te gaan. Verhalen (*storytelling*) over deze ervaringen kunnen een tegenwicht bieden tegen het eenzijdig ouderwetse en gewelddadige beeld van religie, juist omdat verhalen een transformatieve kracht bezitten. Rituelen, een houding van gastvrijheid en het besef dat we delen in de vergankelijkheid van het bestaan blijken daarbij een wezenlijke rol te spelen. Pastorale supervisie kan geestelijk verzorgers helpen om te leren door de negatieve beeldvorming heen te kijken en meer zicht te krijgen op wat zij patiënten, medewerkers en de zorginstelling als geheel te bieden hebben. Belangrijk is om hier op te merken dat ik spreek vanuit een West-Europese, Nederlandse context. Maar vermoedelijk bestaat in Hongarije vergelijkbare beeldvorming bij individuen en in de media.⁴

⁴ Hoewel de context volstrekt anders is en ik een buitenstaander ben, leid ik dit af enerzijds uit een artikel over de ervaringen van de Hongaarse protestantse dominee Judit Gál, werkzaam als geestelijk verzorger in een ziekenhuis: Nagy Katalin – Anne Vandenhoeck: Over de

NEGATIEF FRAMEN VAN RELIGIE ALS BRON VAN CONFLICT

Dat religie in allerlei gedaanten in de media wordt gepresenteerd, is niet verwonderlijk, omdat religie een wezenlijk onderdeel is van onze cultuur. In tal van culturele, sociale en politieke uitingen speelt religie een impliciete of expliciete rol. Dat betekent dat in kunst, literatuur en architectuur, maar ook in vele gewoontes, tradities, waarden en normen sprake is van religieuze of levensbeschouwelijke elementen. Ook als velen zich hiervan nauwelijks bewust zijn. Religie blijkt, ondanks de secularisatie, nog steeds een belangrijke maatschappelijke en publieke factor. Hoewel religie een wezenlijke dimensie is van ons bestaan, blijkt zij echter vooral in een negatieve sfeer, negatief *geframed*, in de media te verschijnen. *Priming* en *framing* spelen daarbij een belangrijke rol, dat wil zeggen dat enerzijds de media kernthema's selecteren aan de hand waarvan personen of gebeurtenissen worden beoordeeld, en dat anderzijds de media de gebeurtenissen vanuit heel specifieke perspectieven aan de orde stellen die de interpretatie en waardentoekenning door de lezers en luisteraars beïnvloeden. Op deze manier wordt de werkelijkheid die complex en meerduidig is, ingeperkt en versimpeld, en vindt er een selectie plaats van wat als belangrijk dient te worden beschouwd.⁵ De beelden of frames van religie in het publieke debat en de media zijn vooral dat religie achterhaald is, soms nuttig, maar meestal onderdrukkend en gewelddadig. Het blijkt dat juist conflict, bij het duiden van nieuws in de media, een van de meest dominante frames is, vooral ook als religie in beeld komt.⁶ De vaak eenzijdige, stereotype en stigmatiserende benadering van religie in de media, heeft twee docenten journalistiek aangezet tot het schrijven van een boek dat (aankomende) journalisten wil helpen om op een eerlijke en professionele wijze verslag te doen van gebeurtenissen, personen en verschijnselen die met

---

grenzen: pastoraat in Hongarije, *Pastorale Perspectieven*, 8, 2014, 164. Anderzijds blijkt dit uit de veranderde verhouding tussen kerk en staat door nieuwe wetgeving en nieuwe politieke verhoudingen waarbij er scherpere tegenstellingen bestaan tussen de grotere gevestigde kerken en de kleinere religieuze groeperingen; zie bijvoorbeeld: Szilárd István Pap: Religion, politics and the state in Hungary, *PoliticalCritique.org*, 27 september, 2016. Rick Noack, *Muslims threaten Europe's Christian identity, Hungary's leader says*, *The Washington Post*, 3 september, 2015. Jonathan Luxmoore, *Hungarian churches divided over new religion law*, *The Christian Century*, 15 juli, 2011. De recente ontwikkelingen wijken af van de eerdere verhoudingen tussen kerk en staat, zoals gedocumenteerd door Schanda Balázs: *The relationship between State and Church in Hungary*, *The financing of the Church*, in Sajó András – Shlomo Avineri – Lorri Rutt Bentch (eds.), *The law of religious identity. Models for post-Communism*, Den Haag – Boston, Kluwer Law International, 1999, 377–386.

⁵ Robert M. Entmann: Framing: toward clarification of a fractured paradigm, *Journal of Communication*, 43, 1993/4, 51–58.

⁶ Jolyon Mitchell: *Media violence and Christian ethics*, Cambridge [etc.], Cambridge University Press, 2007.

religie hebben te maken.⁷ Om de berichtgeving over religie te verbeteren, benadrukken zij vijf principes: (1) respect voor sterke religieuze overtuigingen en deze niet meteen als intolerant framen; (2) waarachtigheid, om recht te doen aan hoe religieuze overtuigingen vorm krijgen in het leven van mensen; (3) evenwichtigheid, om het complete beeld te belichten en niet alleen de extreme of spectaculaire uitingsvormen; (4) voldoende kennis van zaken; en (5) lichtvoetigheid en moed om taal te kiezen die recht doet aan gelovigen en tegelijk toegankelijk is voor niet-gelovigen.⁸ Dat deze vijf principes zo expliciet dienen te worden genoemd, geeft aan hoe krachtig het negatieve frame is waarin religie in de media verschijnt, en dat er bij velen (o.a. journalisten, ambtenaren, leraren, politici en beleidsmakers) sprake is van religieuze ongeletterdheid.

TUSSENSTOP IN MOLENBEEK

Om een meer onbevangen en minder eenzijdige benadering van religie te stimuleren, zijn andere invalshoeken nodig, misschien ook andere mediale uitingsvormen. Zo nodigt de Belgische fotograaf Kurt Deruyter met zijn foto's en rapportages in zijn project *Halfway Home* uit om anders naar de betekenis van religie te kijken. Hij brengt het leven van migranten in wijken als Molenbeek in Brussel in beeld, en maakt begrijpelijk dat auto's, religies en kapsalons (*cars, priests and haircuts*) een verbindende kracht hebben in deze wijken. Het zijn wijken die een soort tussenruimte vormen, halverwege het land van oorsprong en een nieuwe bestemming.⁹ In deze verborgen stad, na de aanslagen in Parijs en Brussel *geframed* als „een hellegat vol geradicaliseerd addergebroed”, blijken de autohandel, de kapsalons en de talloze en zeer diverse religieuze organisaties en bijeenkomsten sociale bindmiddelen bij uitstek te vormen. „Als je [...] het standpunt van de migrant kiest, is zo'n wijk een godsgeschenk. Je kan er te voet heen, het is vlak bij het centrum, je vindt er gemakkelijk werk – akkoord: de jobs worden slecht betaald, en zijn zeker niet voor iedereen weggelegd, maar het geeft je een inkomen (en soms ook een opleiding) –, in de buurt zijn er overal

⁷ Monique Ratheiser – Jan van der Stoep: *Media en religie*, Den Haag, Boom Lemma uitgevers, 2013.

⁸ Ibid. 5.

⁹ Kurt Deruyter – Sarah Vankersschaever: *Halfway Home. A (mostly) photographic research on migration, arrival cities & identity*, <http://www.halfway-home.org/>, accessed 31 januari 2018. Fikry El Azouzi – Kurt Deruyter: Elke stad heeft een Molenbeek nodig, *De Morgen*, 26 oktober 2016.

winkeltjes, het leven is er niet duur, landgenoten op elke straathoek... Kortom: voor veel heel wat migranten is dit een levenslijn, een manier om te overleven in België. Hoop op een betere toekomst. Die er vaak ook komt.”¹⁰

In tegenstelling tot wat in de media gebruikelijk is, maakt Deruyter zichtbaar welke rol religie in het concrete leven van mensen speelt of kan spelen. Het gaat dan niet om grote systemen, tradities en identiteiten die op principieel niveau met elkaar worden vergeleken en tegen elkaar uitgespeeld, het gaat om steun en houvast die mensen in hun wankel bestaan vinden bij religieuze rituelen, groepen en voorbeeldfiguren. Het gaat om *lived religion*,¹¹ waarbij de wijze waarop mensen vorm geven aan en steun ondervinden van hun religieuze beleving voorbij de grenzen van systemen, mediabeelden en theologische orthodoxie gaan. Vooral in ideografisch onderzoek kan zichtbaar worden hoe mensen steun en houvast vinden in religie.¹² Het is dus zaak om voorbij de *mediaframes* van religie (o.a. achterhaald, onderdrukkend en/of gewelddadig) goed te observeren hoe religie feitelijk – impliciet of expliciet – een rol speelt in het leven van mensen, in specifieke sociale contexten en in publieke instellingen. In het vervolg van deze bijdrage richt ik het focus op de wijze waarop geestelijke verzorging in zorginstellingen functioneert, te hulp geroepen wordt in zeer specifieke situaties en door cliënten en medewerkers zeer hoog wordt gewaardeerd. Door het focus te richten op het functioneren van geestelijke verzorging wordt iets zichtbaar van de wijze waarop religie een belangrijke rol kan spelen in het leven van mensen, vooral als zij worden geconfronteerd met de fragiele kanten van het bestaan. Een heel ander beeld van religie laat zich zien, verhalen die verteld moeten worden en die het vermogen tot transformatie van de luisteraar in zich dragen.

„VERKEERDE” BEELDVORMING OVER GEESTELIJK VERZORGENS

Afgaande op enkele Nederlandse onderzoeken zijn patiënten of cliënten in de zorg uitermate tevreden over de geestelijke verzorging die zij hebben ontvangen; hun beeld van religie, of in ieder geval van geestelijke verzorging, lijkt zeer positief.¹³ Het bevestigt het beeld uit eerder Nederlands onderzoek naar de grote behoefte van patiënten, cliënten en bewoners in zorginstellingen aan geestelijke

¹⁰ Deruyter – Vankersschaever, *Halfway Home*.

¹¹ Ruard Ganzevoort – Johan Roeland, *Lived religion: the praxis of practical theology*, *International Journal of Practical Theology*, 18., 2014/1, 91–101.

¹² James Murphy: *Beyond “religion” and “spirituality”. Extending a “meaning systems” approach to explore lived religion*, *Archive for the Psychology of Religion*, 39. 2017/1, 1–26.

¹³ Loes Berkhout – Anne Helms: *Patiëntenbeoordeling van contact met de geestelijk verzorger. Ontwikkeling van een vragenlijst*, *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 18, 2015/80, 45–51.

verzorging en de hoge mate van hun tevredenheid met de geboden zorg.¹⁴ Op basis van deze onderzoeksresultaten zou men kunnen concluderen dat geestelijke verzorging een gewaardeerd en noodzakelijk aanbod is binnen de zorg. Het tegendeel lijkt eerder het geval. Formatieplaatsen staan onder druk. Geestelijke verzorging wordt niet of te laat ingeroepen door andere zorgverleners. Beeldvorming speelt hierbij een belangrijke rol. Managers en andere medewerkers hebben vaak te weinig beeld van wat geestelijk verzorgers doen. Deze medewerkers nemen waar dat de geestelijk verzorger met mensen praat, maar waarover is hen niet duidelijk, en hoe dit vervolgens bijdraagt aan de zorg en behandeling is nog minder duidelijk. Vaak hebben managers en zorgverleners ook een verkeerd beeld, vinden geestelijk verzorgers: geestelijke verzorging heeft met kerk en geloof te maken, inclusief de negatieve associaties op basis van berichtgeving in de media of op basis van eigen negatieve ervaringen in het verleden. De mate van integratie van geestelijke verzorging in de desbetreffende zorginstelling speelt daarbij een wezenlijke rol, juist omdat geestelijk verzorgers de neiging hebben om op basis van hun rolopvatting vooral in te zetten op het individuele contact met de patiënt, cliënt of bewoner en zich relatief weinig richten op samenwerking, uitwisseling en afstemming in hun werkzaamheden, niet denken in gemeenschappelijke doelen in zorgbeleid en te weinig energie besteden aan de verheldering van hun interventies in voor anderen toegankelijke taal.¹⁵

Desondanks vinden andere hulpverleners in de zorg, en in ieder geval de cliënten, hun weg naar de geestelijke verzorging. Uit het onderzoek naar het type interventies dat geestelijk verzorgers inzetten in hun werk, blijkt dat – naarmate de ernst van de situatie toeneemt (crisis, levenseinde, levensbedreigende behandeling) – meer specifieke religieuze interventies door de patiënten worden gevraagd en/of door de geestelijk verzorger worden aangeboden. Het gaat dan vooral om gebed en andere religieuze rituelen. Vooral verpleegkundigen verwijzen naar geestelijk verzorgers, zeker als het levenseinde in zicht is en specifieke religieuze ondersteuning aan de orde is, maar ook als naasten worstelen met ingrijpende ethische vragen.¹⁶ De resultaten van deze onderzoeken komen overeen

¹⁴ Zie o.a.: Wim Rooijackers – Tine de Jong – Tjeu van Knippenberg – Frans Wolswijk (eds.): *Pastorale ontmoeting met zieken. Themanummer 'Praktische Theologie'*, Zwolle, Waanders, 1987. Joseph Z.T. Pieper – Marinus H.F. van Uden: *Religie in een forensisch psychiatrische setting. Patiënten van de Pompestichting over geloof/levensbeschouwing en geestelijke verzorging*, Tilburg, KSGV, 2006.

¹⁵ Jacques Körver (ed.): *In het oog in het hart. Geestelijke verzorging 2.1*, Nijmegen, Valkhof Pers, 2014.

¹⁶ George F. Handzo – Kevin J. Flannelly – Taryn Kudler – Sarah L. Fogg – Stephen R. Harding – Yusuf H. Hasan – A. Meigs Ross – Bonita E. Taylor: What do chaplains really do? II. Interventions in the New York Chaplaincy Study, *Journal of Health Care Chaplaincy*, 14, 2008/1, 39–56.; Sarah

met de indruk die ik krijg uit de huidige praktijk van geestelijke verzorging in de zorg. Deelnemers aan een postacademische cursus heb ik gevraagd om met voor hen onbekende zorgverleners in hun organisatie in gesprek te gaan en hen te vragen welke associaties zij hebben bij het werk van geestelijk verzorgers. Door de verschillende associaties te bundelen ontstonden drie clusters: (1) dood en eindigheid, (2) geloof en kerk, en (3) kerkdiensten en ander ritueel. In de spaarzame onderzoeken waarin vooral de cliënt aan het woord is en uitdrukt wat hij of zij van de geestelijk verzorger verwacht, komen dezelfde drie clusters of behoeften naar voren – meestal in samenhang.¹⁷ Het is begrijpelijk dat geestelijk verzorgers zich ongemakkelijk voelen bij deze beeldvorming, omdat de associaties een beperkt en traditioneel beeld van religie en geestelijke verzorging lijken te benadrukken. Niet zelden distantiëren zij zich er uitdrukkelijk van: religie en geestelijke verzorging gaan toch over meer dan de dood, zijn ruimer dan de kerk, en geestelijke verzorging is meer dan het verzorgen van de sacramenten. Tegelijk is het ongemak merkwaardig. Omdat de tevredenheid met geestelijk verzorgers zo hoog is, zou je kunnen veronderstellen dat er iets zeer positiefs in deze associaties (van cliënten en verpleegkundigen) besloten ligt – ondanks het feit dat de formuleringen gedateerd aandoen en religieuze ongeletterdheid verraden. Een nadere beschouwing van de (samenhang van deze) drie clusters kan echter een bijdrage leveren aan de verheldering van de positieve beeldvorming over geestelijke verzorging, en daarmee aan het beeld van religie.

EEN GLANS VAN WERKELIJKHEID

In het recente onderzoek van de Amerikaanse sociologe Wendy Cadge naar de basis of het mandaat van de geestelijk verzorgers die werkzaam zijn op Amerikaanse vliegvelden, wordt duidelijk dat die geestelijk verzorgers op het raakvlak van deze drie clusters werkzaam zijn – naar aanleiding van de situaties en vragen waarmee zij van doen krijgen.¹⁸ Een basis voor de samenhang tussen de drie genoemde clusters kunnen we vinden in het werk van cultureel antropoloog Clifford Geertz. Zijn analyses van religie, chaos en ritueel bieden aanknopings-

L. Weinberger – Litman – Margaret A. Muncie – Laura T. Flannelly – Kevin J. Flannelly: When do nurses refer patients to professional chaplains?, *Holistic Nursing Practice*, 24, 2010/1, 44–48.; Urs Winter-Pfändler – Keven J. Flannelly – Christoph Morgenthaler: Referrals to health care chaplaincy by head nurses. Situations and influencing factors, 25, 2011, 26–32.

¹⁷ George Fitchett – Steve Nolan (eds.): *Spiritual care in practice. Case studies in healthcare chaplaincy*, London – Philadelphia, Jessica Kingsley Publishers, 2015.

¹⁸ Wendy Cadge: God on the fly? The professional mandates of airport chaplains, *Sociology of Religion*, 78, 2017/4, 437–455.

punten. Hij omschrijft religie als volgt: „Religie is een systeem van symbolen, die krachtige, overtuigende en langdurige stemmingen en motivaties in de mens vestigen, en wel door de formulering van overtuigingen inzake een algemene orde van het bestaan alsmede door deze overtuigingen in een glans van werkelijkheid te kleden, zodanig dat de stemmingen en motivaties op een unieke wijze realistisch schijnen te zijn.”¹⁹ In zijn toelichting op deze definitie benadrukt Geertz het belang van symbolen en rituelen, waarbij hij symbolen opvat als voorwerpen, handelingen, gebeurtenissen, kwaliteiten of betrekkingen die als een soort voertuig dienen voor een concept of abstractie, of misschien beter, die een concept, abstractie of ervaring tastbaar, zichtbaar en concreet maken, belichamen. Symbool en ritueel bieden een „model of reality”, een interpretatie van hoe de wereld op dit moment is en een „model for reality”, een ideale status van diezelfde werkelijkheid. Het ritueel brengt deze beide modellen bijeen, waarbij deelnemers de overtuiging opdoen en daadwerkelijk beleven dat deze modellen en concepten van en voor de werkelijkheid geloofwaardig en deugdelijk zijn.²⁰ Tegen deze achtergrond is te verhelderen dat ritueel misschien wel het hart van geestelijke verzorging vormt en tevens de ruimte waarin verschillen in religieuze achtergrond te overstijgen zijn.²¹

In zijn toelichting benadrukt Geertz overigens nog een tweede belangrijk element. Religie en ritueel zijn vooral van belang als er chaos in het leven ontstaat, het leven ontregeld of in een crisis raakt, en mensen worden geconfronteerd met verlies, tragedie en eindigheid. Chaos omschrijft hij als “a tumult of events which lack not just interpretations but *interpretability*.”²² Chaos leidt ertoe dat mensen op de grens van hun begrip („ik kan het niet meer vatten”), van hun uithoudingsvermogen („ik kan het niet meer uithouden”) en op de grens van hun morele draagkracht („het is ontoelaatbaar”) stuiten. Tegen de achtergrond van deze inzichten zouden geestelijk verzorgers die gedateerde of verkeerde beeldvorming juist moeten omarmen en tot de kern van hun functioneren en taakopvatting moeten kiezen. Hierbij moet tevens worden bedacht dat – getuige

¹⁹ Clifford Geertz: Religion as a cultural system, in Id., *The interpretation of cultures. Selected essays*, London, Fontana Press, 1993, 90. De oorspronkelijke tekst bij Geertz luidt als volgt: ‘Religion is (1) a system of symbols which acts to (2) establish powerful, pervasive, and long-lasting moods and motivations in men by (3) formulating conceptions of a general order of existence and (4) clothing these conceptions with such an aura of factuality that (5) the moods and motivations seem uniquely realistic.’

²⁰ Ibid.

²¹ Zie ook: Jacques Körver: Ritual as a house with many mansions. Inspirations from cultural anthropology for interreligious cooperation, *Jaarboek voor Liturgie-Onderzoek*, 32, 2016, 105–123.

²² Ibid. 100.

de associaties van cliënten en zorgverleners – deze drie dimensies of clusters uitsluitend met de geestelijk verzorger of pastor worden geassocieerd (en dus niet met andere professionals in de zorg). Daarmee beschikt de geestelijk verzorger over een uniek of exclusief domein of perspectief dat – in deze combinatie vooralsnog – niet door anderen wordt betwist of opgeëist.

ZIEKENZEGEN OP DE INTENSIVE CARE

De beeldvorming over geestelijke verzorging kan nog verder gepreciseerd en geconcretiseerd worden. In het Case Studies Project Geestelijke Verzorging, een samenwerkingsproject van de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg en de Protestantse Theologische Universiteit te Groningen, worden case studies beschreven en geanalyseerd met het oog op wat geestelijk verzorgers feitelijk doen, vanuit welke theoretische achtergrond, met welk doel en met welk resultaat. In dit over vier jaar lopende project werkt een tiental onderzoekers samen met meer dan 50 geestelijk verzorgers die alle werkvelden van geestelijke verzorging en vrijwel alle levensbeschouwelijke achtergronden vertegenwoordigen.²³ Het doel van dit onderzoeksproject is om tot criteria voor *good practices* te komen, waarbij interventies, theoretische achtergrond, doelen en resultaten helder zijn. Deze *good practices* vormen *practice-based evidence* die zowel voor de beroepsgroep van geestelijk verzorgers normatief wordt alsook verheldering en verantwoording van geestelijk verzorgers voor bestuurders, beleidsmakers, financiers en andere professionals verschaft. Aan de hand van een vast format worden representatieve, paradigmatische en uitzonderlijke case studies over de interactie tussen geestelijk verzorger en patiënt, cliënt of bewoner beschreven en geanalyseerd. Het is de bedoeling om de werkzame mechanismen, interventies en interacties te beschrijven, die bijdragen aan of een verdere onderbouwing kunnen betekenen voor het positieve beeld van geestelijke verzorging dat meestal op het microniveau van de individuele begeleiding aanwezig is. Juist deze beschrijving en onderbouwing kan bijdragen aan een meer positieve en minder eenzijdige beeldvorming over religie op mesoniveau (zorginstelling) en macroniveau (samenleving).

²³ Martin N. Walton – Jacques Körver, Dutch Case Studies Project in Chaplaincy Care. A description and theoretical explanation of the format and procedures, *Health and Social Care Chaplaincy*, 5, 2017/2, 257-280..

Een voorbeeld van een case study²⁴ betrof de situatie dat de echtgenote aan de verpleging vroeg om contact met de geestelijk verzorger om haar man die op de intensive care (IC) zou worden opgenomen, het sacrament der zieken toe te dienen. Deze man, in de zeventig, zeer kerkbetrokken, was in zeer korte tijd terminaal geworden. Een dergelijk ritueel lijkt een tamelijk eenvoudige standaardhandeling: afspraak maken, kennismakingsgesprek, verkenning van het levensverhaal (indien daartoe tijd en ruimte beschikbaar zijn), vaststellen van het tijdstip en van wie aanwezig zou moeten zijn, uitvoering van het ritueel volgens een voorgegeven schema, afronding. Door de precieze beschrijving en de minutieuze analyse werd echter duidelijk dat er complexe communicatieve processen en genuanceerde inhoudelijke afwegingen schuilgingen in de case study. Het ritueel bleek toch niet zo'n standaardhandeling te zijn. De reconstructie maakte duidelijk dat de geestelijk verzorger – op basis van zijn jarenlange ervaring in het betreffende ziekenhuis – op subtiele wijze contacten wist te leggen tussen de verschillende partijen: patiënt en familie, verpleging en artsen van de IC, andere betrokken specialisten. De geestelijk verzorger gebruikte op een gegeven moment voor zichzelf het beeld van verbindingsofficier. Hij wist in de hypertechnische wereld van de IC ruimte te creëren voor de leefwereld en het levensverhaal van de patiënt en diens naasten. Dit is niet vanzelfsprekend in deze context, gezien het feit dat de alom aanwezige techniek weinig of geen ruimte laat voor de vragen van de lange termijn die juist de zin of onzin van dit alles aan de orde stellen.²⁵

Verhelderend was ook om in dit kader de begrippen systeemwereld en leefwereld van Habermas in te brengen, die inzichtelijk maken dat twee heel verschillende werelden opeens door elkaar gaan lopen, elk met een eigen logica, en dat het een bijzondere competentie vraagt om de afstemming tussen deze twee tot stand te brengen. Daarnaast werd in de reflectie duidelijk dat in/met het ritueel – in de termen van de cultureel antropologen Anton Van Gennep en Victor Turner – een liminale situatie werd gecreëerd, waarin de betrokken partijen zich kunnen voorbereiden op de overgang van de patiënt naar de dood; dat bleek ook te gelden voor de betrokken verpleegkundigen en artsen. Het was dan ook niet verwonderlijk dat de eerste vraag van de echtgenote in het gesprek met de geestelijk verzorger was: „Hoe gaat het nu verder?” Een vraag die feitelijk en alledaags kan worden geïnterpreteerd, maar ook te maken bleek te hebben met

²⁴ Zowel de familie als de geestelijk verzorger hebben toestemming gegeven voor het gebruik van de case study in het onderzoek en in publicaties.

²⁵ Anne-Mei The – Tony Hak – Gerard Koeter – Gerrit van der Wal: Collusion in doctor-patient communication about imminent death. An ethnographic study, *British Medical Journal*, 321, 2000, 7273, 1376–1381.

de voorbereiding op het feit dat zij nu alleen zou komen te staan. Een opvallend detail in de case study was nog dat een van de behandelend specialisten die de patiënt al jaren kende, verbaasd was toen zij de geestelijk verzorger in deze context ontmoette, waarbij zij zei: „Ik wist niet dat hij [de man] gelovig was en dat dit voor hem belangrijk was.” Systeem- en leefwereld hadden elkaar kennelijk nog niet eerder ontmoet. Patiënten beschouwen het contact met hun dokter als een relatie en niet in eerste instantie als een bron van informatie, hoewel die natuurlijk ook van belang is (Salander, 2002).²⁶ En dat is – zo kwam naar voren in de analyse van de situatie – wat de geestelijk verzorger juist uitdrukkelijk deed: een relatie aangaan, als verbindingsofficier de verschillende partijen met elkaar in contact brengen, zich richten op de behoeften uit de leefwereld in het bewustzijn van de eigen logica van de systeemwereld, balancerend op het raakvlak van dood, geloof en ritueel. In de context van de IC kon een verhaal verteld en beluisterd worden, waarin religie een ondersteunende, verbindende en zingevende rol speelde. Het verhaal over dit verhaal kan een transformatieve werking krijgen.²⁷

GASTVRIJHEID : VAN BUITEN NAAR BINNEN EN VICE VERSA

Als laatste stap in deze bijdrage wil ik nog stilstaan bij een aantal uitgangspunten die bij kunnen dragen aan een minder eenzijdige beeldvorming over religie met behulp van geestelijke verzorging in een zorginstelling. Met het oog op de toekomst waarin van interculturaliteit en interreligiositeit steeds meer sprake zal zijn, ook in de geestelijke verzorging, ontwierp de Sri Lankaanse hoogleraar oecumenische theologie Wesley Ariarajah een model met drie concentrische cirkels om de mogelijkheden van interreligiositeit te verkennen en te bevorderen.²⁸ In de binnenste cirkel plaatst hij de kern of identiteit van een religieuze traditie, als het meest eigene en het meest afgeschermd. In deze context kan enkel sprake zijn van geestelijke verzorging volgens de eigen traditie. De eigen traditie wordt hier afgeschermd en afgegrensd. Een buitenstaander kan worden uitgenodigd, maar blijft een buitenstaander. Het onderscheid wordt benadrukt en gekoesterd. De buitencirkel van het model representeert de voor alle men-

²⁶ Pär Salander: Bad news from the patient's perspective. An analysis of the written narratives of newly diagnosed cancer patients, *Social Science & Medicine*, 55, 2002/5, 721–732.

²⁷ Michael Kroth – Patricia Cranton: Transformative learning through storytelling, in Michael Kroth – Patricia Cranton (ed.), *Stories of transformative learning*, Rotterdam – Boston – Taipei, Sense Publishers, 2014.

²⁸ Wesley Ariarajah: *Not without my neighbour. Issues in interfaith relations*, Geneva, WCC Publications, 1999.

sen gemeenschappelijke, universele ervaringen en praktijken. Op dit niveau is interreligieuze geestelijke verzorging mogelijk en noodzakelijk. Een gezamenlijk verhaal en een gemeenschappelijk gebed en ritueel kunnen ontstaan. Het tussenniveau representeert de brede schatkamer van spirituele bronnen en tradities, waaruit een ieder kan putten voor eigen gebruik. Hier liggen echter ook meningsverschillen en conflicten op de loer.

Als echter het uitgangspunt is dat alle mensen, met welke levensbeschouwelijke of religieuze achtergrond dan ook, delen in hetzelfde kostbare, fragiele en kwetsbare leven, dan is het de vraag of dit model toereikend is. Het model suggereert immers dat in de kern – de particuliere religieuze ervaring en praktijk – de culturele en religieuze verschillen tussen mensen steeds weer tot conflicten zullen leiden. De veronderstelling is tevens dat mensen zich in deze kern zullen terugtrekken, zodra er zich verschillen met andere groepen of personen aandienen. De vraag is dus of het model van Ariarajah niet juist binnenste buiten moet worden gekeerd. In het oorspronkelijke model is de binnencirkel het hart, het meest kostbaar ook, en de buitenkant de oppervlakte waar men doorheen moet om bij de kern uit te komen. De kern is echter juist dat mensen delen in hetzelfde kostbare, fragiele en kwetsbare leven.²⁹ Waar mensen elkaar – in crisissituaties of niet – in hun fragiele bestaan (willen) ontmoeten, ontstaan respect en relatie, is er geen plaats voor vooroordelen, stereotypen of stigmatiseringen, en ook niet voor de angst dat de eigen (religieuze) identiteit wordt bedreigd. Als mensen elkaar op dat niveau ontmoeten – in een ziekenhuis, verpleeghuis of andere zorginstelling – spelen de andere lagen/cirkels een secundaire rol. Juist in het kader van geestelijke verzorging vindt deze ontmoeting ook daadwerkelijk plaats, of worden – vooral via rituelen – de condities voor deze ontmoeting geschapen.³⁰

Daarnaast zijn als tegenwicht tegen de negatieve *framing* van religie specifieke praktijken noodzakelijk en mogelijk. Het gaat onder meer om getuigenis afleggen van intermenselijke en interreligieuze ontmoetingen, gastvrijheid bieden, vriendschap aangaan en participeren in een rituele context. Deze praktijken bieden de mogelijkheid om het benadrukken van het verschil en van het gewelddadige van religies te reframen.³¹ Tegen deze achtergrond is gastvrijheid de metafoer om (rituele) ontmoetingen in geestelijke verzorging te typeren, waarbij de rol van gastheer/-vrouw en gast voortdurend op een subtiele wijze wisselen en waarbij iedere betrokkene zowel geeft als ontvangt. De geestelijk

²⁹ Hans Alma – Christa Anbeek: *Worldviewing* competence for narrative interreligious dialogue. A humanist contribution to spiritual care, in Daniel S. Schipani (ed.), *Multifaith views in spiritual care*, Ontario, Pandora Press, 2013, 131–149.

³⁰ Körver: Ritual as a house with many mansions.

³¹ *Mitchell*: Media violence.

verzorger is niet alleen gastheer/-vrouw, maar tegelijk gast in het leven van de ander. In een dergelijke ontmoeting veranderen alle betrokkenen. Een dergelijke benadering erkent het feit dat steeds meer geestelijk verzorgers te maken krijgen met individuen en groepen afkomstig uit allerlei culturen en geloofstradities en met mensen die in zichzelf verschillende levensbeschouwelijke, religieuze en spirituele achtergronden hebben geïntegreerd.

TOT SLOT: PASTORALE SUPERVISIE

Uit het onderzoek van Cadge komt naar voren dat het werk van geestelijk verzorgers onzichtbare, religieus gemotiveerde inzet is, werk dat anderen niet doen en dat ook niet zal worden gedaan als geestelijk verzorgers het niet doen. Het is enerzijds werk dat door anderen niet als werk wordt gezien, en anderzijds juist het „vuile” werk is – namelijk het op een persoonlijke wijze omgaan met verdriet, verlies en vergankelijkheid.³² Dit werpt een ander licht op het beroep van geestelijk verzorger. Het verklaart wellicht dat juist in de persoonlijke ontmoeting met een geestelijk verzorger religie op een positieve wijze kan worden waargenomen, omdat in die ontmoeting verdriet, verlies en vergankelijkheid aan bod mogen komen, en ruimte krijgen in het ritueel waarin het transcendente „een glans van werkelijkheid” (Geertz) krijgt.

In pastorale supervisie³³ moeten geestelijk verzorgers en pastores leren om te gaan met de vaak negatieve en gedateerde beeldvorming over religie en geestelijke verzorging. Dit betekent onder meer dat zij leren om de religieuze onwetendheid of ongeletterdheid van mensen en media te hanteren, dat zij die negatieve beeldvorming niet opvatten als onverschilligheid en ook niet als een persoonlijke aanval. Hun functie is een symbolische, in die zin dat bij een gesprekspartner een interne dialoog wordt opgeroepen, waarbij archetypische, traditionele en autobiografische beelden worden geactiveerd. Geestelijk verzorgers en pastores moeten vooral nieuwsgierigheid (opnieuw) leren waarderen, oprechte en actieve belangstelling voor het anders-zijn van de ander. Geestelijk verzorgers moeten leren om die verhalen te vertellen. Natuurlijk, wat zich tussen geestelijk verzorgers en patiënten afspeelt, vindt plaats op het individuele (micro-)niveau. In aansluiting op het begincitaat van de fotograaf Emmet Gowin moeten geestelijk verzorgers wat zij zien en meemaken vertellen,

³² Cadge: *God on the fly*.

³³ Jacques Körver, *Professzionális-biográfia, klinikai lelkipedagógiai képzés és szupervízió. Kontinuitás keresése a határok mentén*, in János Tóth (ed.), *Közelebb az emberekhez. Lelkipedagógia, pasztorálpszichológia, szupervízió. 10 éves a Gyökössy Intézet*, Sárospatak, Hernád, 2016, 37–60.

omdat anders niemand hierover hoort. Verhalen blijken krachtige middelen te zijn die mensen (managers, professionals, politici, publiek) andere perspectieven laten zien en beleven, waardoor zij kunnen leren om hun visie en overtuigingen aan te passen of bij te stellen. Verhalen beschikken over transformatieve kracht, een kracht die uitstijgt boven het individuele (micro-)niveau. Dus niet alleen verdient iedere stad een Molenbeek, maar ook iedere zorginstelling verdient geestelijk verzorgers. Zij beschikken over de juiste verhalen – verhalen met het vermogen tot transformatief leren.

LITERATUUR

- ALMA, Hans – ANBEEK, Christa: *Worldviewing* competence for narrative interreligious dialogue. A humanist contribution to spiritual care, in Schipani, Daniel S. (ed.), *Multifaith views in spiritual care*, Ontario, Pandora Press, 2013, 131–149.
- ARIARAJAH, Wesley: *Not without my neighbour. Issues in interfaith relations*, Geneva, WCC Publications, 1999.
- BERKHOUT, Loes – HELMS, Anne: Patiëntenbeoordeling van contact met de geestelijk verzorger. Ontwikkeling van een vragenlijst, *Tijdschrift Geestelijke Verzorging*, 18, 2015/80, 45–51.
- CADGE, Wendy: God on the fly? The professional mandates of airport chaplains, *Sociology of Religion*, 78, 2017/4, 437–455.
- DERUYTER, Kurt – VANKERSSCHAEVER, Sarah: Halfway Home. A (mostly) photographic research on migration, arrival cities & identity, <http://www.halfway-home.org/>
- EL AZOUZZI, Fikry – DERUYTER, Kurt: Elke stad heeft een Molenbeek nodig, *De Morgen*, 26 oktober, 2016.
- GOWIN, Emmet: New York, Fundación Mapfre – Aperture, 2013.
- ENTMANN, Robert M.: Framing: toward clarification of a fractured paradigm, *Journal of Communication*, 43, 1993/4, 51–58.
- FITCHETT, George – NOLAN, Steve (eds.): *Spiritual care in practice. Case studies in healthcare chaplaincy*, London – Philadelphia, Jessica Kingsley Publishers, 2015.
- GANZEVOORT, Ruard – ROELAND, Johan: Lived religion: the praxis of practical theology, *International Journal of Practical Theology*, 18, 2014/1, 91–101.
- GEERTZ, Clifford: Religion as a cultural system, in Id., *The interpretation of cultures. Selected essays*, London, Fontana Press, 1993, 87–125.

- HANDZO, George F. – FLANNELLY, Kevin J. – KUDLER, Taryn – FOGG, Sarah L. – HARDING, Stephen R. – HASAN, Yusuf H. – ROSS, A. Meigs – TAYLOR, Bonita E.: What do chaplains really do? II. Interventions in the New York Chaplaincy Study, *Journal of Health Care Chaplaincy*, 14, 2008/1, 39–56.
- KÖRVER, Jacques: *Spirituele copingstrategieën bij longkankerpatiënten*, Eindhoven, In eigen beheer, 2013.
- KÖRVER, Jacques (ed.): *In het oog in het hart. Geestelijke verzorging 2.1*, Nijmegen, Valkhof Pers, 2014.
- KÖRVER, Jacques: Professzionális-biográfia, klinikai lelkiprendezői képzés és szupervízió. Kontinuitás keresése a határok mentén, in Tóth, János (ed.), *Közelebb az emberekhez. Lelkiprendezés, pasztorálpszichológia, szupervízió. 10 éves a Gyökösy Intézet*, Sárospatak, Hernád, 2016, 37–60.
- KÖRVER, Jacques: Ritual as a house with many mansions. Inspirations from cultural anthropology for interreligious cooperation, *Jaarboek voor Liturgie-Onderzoek*, 32, 2016, 105–123.
- KÖRVER, Jacques: Dood & Verderf? De bijdrage van geestelijke verzorging aan de beeldvorming over religie, *Religie & Samenleving*, 12, 2017/2–3, 160–181.
- KROTH, Michael – CRANTON, Patricia: Transformative learning through storytelling, in Kroth, Michael – Cranton, Patricia (eds.), *Stories of transformative learning*, Rotterdam – Boston – Taipei, Sense Publishers, 2014, 25–35.
- LUXMOORE, Jonathan: Hungarian churches divided over new religion law, *The Christian Century*, 15 juli, 2011.
- MITCHELL, Jolyon: *Media violence and Christian ethics*, Cambridge [etc.], Cambridge University Press, 2007.
- MURPHY, James: Beyond “religion” and “spirituality”. Extending a “meaning systems” approach to explore lived religion, *Archive for the Psychology of Religion*, 39, 2017/1, 1–26.
- NAGY Katalin – VANDENHOECK, Anne: Over de grenzen: pastoraat in Hongarije, *Pastorale Perspectieven*, 8, 2014, 164.
- NOACK, Rick: Muslims threaten Europe’s Christian identity, Hungary’s leader says, *The Washington Post*, 3 september, 2015.
- PAP Szilárd István: Religion, politics and the state in Hungary, *PoliticalCritique.org*, 27 september, 2016.
- PIEPER, Jos Z.T. – van UDEN, Marinus H.F.: *Religie in een forensisch psychiatrische setting. Patiënten van de Pompestichting over geloof/levensbeschouwing en geestelijke verzorging*, Tilburg, KSGV, 2006.
- RATHEISER, Monique – van der Stoep, Jan: *Media en religie*, Den Haag, Boom Lemma uitgevers, 2013.

- ROOIJAKKERS, Wim – de JONG, Tine – VAN KNIPPENBERG, Tjeu – WOLSWIJK, Frans (eds.): *Pastorale ontmoeting met zieken. Themanummer 'Praktische Theologie'*, Zwolle, Waanders, 1987.
- SALANDER, Pär: Bad news from the patient's perspective. An analysis of the written narratives of newly diagnosed cancer patients, *Social Science & Medicine*, 55, 2002/5, 721–732.
- SCHANDA Balázs: The relationship between State and Church in Hungary. The financing of the Church, in Sajó, András – Avineri, Shlomo – Rutt Bentch, Lorri (eds.), *The law of religious identity. Models for post-Communism*, Den Haag – Boston, Kluwer Law International, 1999, 377–386.
- THE, Anne-Mei – HAK, Tony – KOETER, Gerard – VAN DER WAL, Gerrit: Collusion in doctor-patient communication about imminent death. An ethnographic study, *British Medical Journal*, 321, 2000/7273, 1376–1381.
- WALTON, Martin N. – KÖRVER, Jacques: Dutch Case Studies Project in Chaplaincy Care. A description and theoretical explanation of the format and precedures, *Health and Social Care Chaplaincy*, 5, 2017/2, 257-280.
- WEINBERGER-Litman, SARAH L. – MUNCIE, Margaret A. – FLANNELLY, Laura T. – FLANNELLY, Kevin J.: When do nurses refer patients to professional chaplains?, *Holistic Nursing Practice*, 24, 2010/1, 44–48.
- WINTER-PFÄNDLER, Urs – FLANNELLY, Kevin J. – MORGENTHALER, Christoph: Referrals to health care chaplaincy by head nurses. Situations and influencing factors, *Holistic Nursing Practice*, 25, 2011/1, 26–32.